

The Role of Iranian Language and Script in Strengthening Iranian Identity in the Ancient World

Hamid Kavyani pooya¹

Introduction

Language, as the primary vehicle for transmitting cultural values and customs, plays an extraordinarily significant role in the development of culture in its broadest sense. Among all cultural elements, language constitutes the most essential expression of ethnic characteristics and is undoubtedly the principal component of collective identity. It represents the most fundamental cultural factor in the formation and continuity of collective identity. In the history of Iran, language has played a foundational role in linking diverse peoples and sustaining Iranianness (Īrānīyat). Focusing on ancient Iran, this study examines the position of Iranian languages and scripts—from Old Persian to Pahlavi—in reinforcing Iranian identity. It demonstrates how Iranian states, particularly during the Achaemenid, Parthian, and Sasanian periods, employed language and script as instruments of cultural policy, social integration, and the reproduction of national identity.

The central question of this research is to what extent the Iranian monarchs' deliberate attention to Iranian language and script contributed to consolidating the "Idea of Iran" and preserving cultural continuity in the face of foreign domination and influence.

Literature Review

Aside from several studies on the history of the Persian language and Iranian identity that address Iranian historical self-consciousness, awareness of the name of the land, its geographical boundaries, and nationalist movements (see Ashraf et al., 2022; Ahmadi, 2007), and despite scattered articles concerning the Persian language in the Islamic period and its role in Iranian nationalism (Sāket, 2007: 190–240), no independent and comprehensive study has yet examined the role of Persian language in Iranian identity during antiquity or the deliberate policies of Iranian monarchs

1. Department of Iran ology, Faculty of Humanities, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran.

regarding Iranian script in the ancient period.

Methodology

The research adopts a descriptive–analytical method based on library research. Data were extracted from Achaemenid inscriptions, Pahlavi texts, Greek, Roman, Syriac, and Islamic historical sources, as well as modern Iranological scholarship. Through a comparative approach, the linguistic policies of the Achaemenid, Parthian, and Sasanian periods are examined and analyzed, and the relationship between language, religion, political authority, and collective identity is elucidated.

Findings

The findings indicate that Iranian languages were present across the Iranian plateau even prior to the formation of the Median and Achaemenid states. However, during the Achaemenid period, with the official use of Old Persian in royal inscriptions, language became an instrument for expressing political authority and imperial identity. Although Elamite and Aramaic were employed in the administrative structure of the Achaemenid Empire, the conscious use of Old Persian in monumental inscriptions reflects an emphasis on Iranian identity at the apex of power.

During the Parthian period, the Parthian language was strengthened alongside indigenous traditions, preparing the ground for the revival of national elements. Yet the apex of identity-oriented linguistic policy is observable in the Sasanian era. The Sasanians emphasized Pahlavi as an official and cultural language, gradually eliminated Greek from inscriptions and coinage, and undertook the collection and redaction of religious and historical texts in order to establish a conscious connection with the Achaemenid heritage.

The translation of scientific, philosophical, and medical works from Greek, Syriac, and Indian languages into Pahlavi generated a cultural movement that transformed the Iranian language into a medium of scholarship and instruction. Reports concerning centers such as Gundēshāpūr indicate that Pahlavi was the dominant language in the production and transmission of knowledge. Even Jewish and Christian religious texts within the Sasanian realm were translated into Pahlavi, reflecting a policy of cultural integration centered upon the Iranian language.

The emphasis placed by rulers such as Shapur II and Khusrow I on the Persian language, alongside their efforts to collect and codify the Avesta and national texts, demonstrates their profound understanding of language as a means of preserving political and religious cohesion.

Islamic geographers and historians report that although Ērānshahr encompassed a diversity of dialects, these existed within a framework of closely related Iranian languages, allowing for mutual intelligibility among different peoples. This linguistic cohesion constituted one of the most prominent features of Iranian identity.

Even after the fall of the Sasanian Empire, Persian endured as the bearer of Iranian culture. The migration of Iranians to Central Asia, China, and even Japan, accompanied by the preservation of Pahlavi script and language, indicates that Iranian language had become the principal marker of their identity. The continuation of this tradition laid the foundation for the emergence of New Persian and the perpetuation of the Idea of Iran in the Islamic period.

Discussion

Historical analysis demonstrates that Iranian language and script were not merely instruments of communication but functioned as ideological and identity-forming forces. Iranian states—particularly the Sasanians—recognized this potential and consciously employed language in the reconstruction of national identity. The gradual removal of foreign elements from official writing, the translation of foreign works into Pahlavi, and the emphasis on national narratives in the Khwadāy-Nāmag tradition all served to strengthen the “Idea of Iran”.

Unlike many territories conquered by Muslim armies that lost their native languages, Iran, owing to its deep cultural and linguistic foundations, preserved its language and even elevated it to the status of a major cultural and literary language of the Islamic world. This demonstrates that the linguistic policies of the ancient period laid the structural foundations for the continuity of Iranian identity.

In sum, the Persian language—through its historical continuity from Old Persian to Pahlavi and subsequently to New Persian—has constituted one of the most fundamental pillars of Iranian identity. Iranian script, as the vehicle of this language, played both a symbolic and functional role in preserving cultural continuity. Thus, Iranian language and script were not merely reflections of Iranian identity but active agents in its production and reproduction throughout history.

Bibliography

- ‘Alīyārī Bābelqānī, ‘Alī. (2015). The Elamite Version of the Bisotun Inscription of Darius the Great. Tehran: Markaz. [In Persian]

- Ādurfarnbag son of Farrukhzād; Ādurbād son of Umēd. (2021). *Dēnkard IV: Transcription, Translation, Glossary and Study*. By Maryam Reżā'ī. Tehran: Nashr-e 'Elmī. [In Persian]
- Aeschylus, (1953). *The Complete Greek Tragedies*, Edited by David Grene and Richmond Lattimore, Crncago, IllInOIs, USA, The University Of Chicago Press.
- Aliyev, Iqrar. (2012). *History of Atropatene (Ancient Azerbaijan)*. Translated by Mahnāz Šadrī. Tehran: Qoqnoos. [In Persian]
- al-Mas'ūdī, 'Alī b. al-Ḥusayn (2003). *Murūj al-Dhahab*, Vol. I. Translated by Abū'l-Qāsem Pāyandeh. Tehran: 'Elmī va Farhangī. [In Persian]
- al-Mas'ūdī, Abū'l-Ḥasan 'Alī b. al-Ḥusayn (2009). *al-Tanbīh wa'l-Ishrāf*. Translated by Abū'l-Qāsem Pāyandeh. Tehran: 'Elmī va Farhangī. [In Persian]
- al-Muqaddasī, Muḥammad b. Aḥmad. (1982). *Aḥsan al-Taqāsīm fī Ma'rifat al-Aqālīm*, Part II. Translated by 'Alīnaqī Monzavī. Tehran: Sherkat-e Mo'allifān va Motarjemān. [In Persian]
- al-Ṭabarī, Muḥammad b. Jarīr. (1996). *History of al-Ṭabarī (Ta'rīkh al-Rusul wa'l-Mulūk)*. Translated by Abū'l-Qāsem Pāyandeh. Tehran: Asāṭīr. [In Persian]
- Āmūzgār, Jaleh. (2007). "Oral Tradition in Ancient Iran." In *Language, Culture, Myth*. Tehran: Moeīn. [In Persian]
- Ashraf, et al. (2022). *Iranian Identity from Antiquity to the End of the Pahlavi Period*. Translated and compiled by Ḥamīd Aḥmadī. Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian]
- Badī', Amīr-Mehdī. (2007). *Greeks and Barbarians: The Other Side of History*, Vol. II. Translated by A. Rūḥbakhshān. Tehran: Tūs. [In Persian]
- Barthold, V. (1990). "On the Iranian National Epic". Translated by Kay Kāvus Jahāndārī. In *Yahyā Mahdavi & Īraj Afshār (eds.), Seventy Articles: A Cultural Tribute to Gholamhossein Yousofi*. Tehran: Asāṭīr. [In Persian]
- Boyce, M. (1995), "Diaspora, In Pre-Islamic times", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. VII, Fasc. 4: pp. 373-374.
- Briant, Pierre. (2013). *The Achaemenid Empire*, Vols. I–II. Translated by Nāhīd Furūghān. Tehran: Qaṭreh. [In Persian]
- Christensen, Arthur. (2000). *Iran under the Sasanians*. Translated by Rashīd Yāsemī. Tehran: Donyā-ye Ketāb. [In Persian]
- Dandamayev, M. A. (2002). *Political History of the Achaemenids*. Translated by Khashāyār Bahārī. Tehran: Kārange. [In Persian]
- Daryā'ī, Touraj & Khodādād Rezākhānī. (2017). *From the Oxus to the Euphrates: Ērānshahr and the Sasanian World*. Translated by Maryam Bījvand. Tehran: Morvārīd. [In Persian]
- Daryā'ī, Touraj. (2004). *The Sasanian Empire*. Translated by Mortazā Sāqebfar. Tehran: Qoqnoos. [In Persian]
- Daryace, T. (2008). "Kingship in Early Sasanian Iran". in *The Sasanian Era, The Idea of Iran*, vol. 3, III, eds. V. S. Curtis and S. Stwart, London, I. B. Tauris: pp. 62-64 ;
- de Jong, Albert (Kreyenbroek, Philip G.). (2012). "Zoroastrianism in the Achaemenid Period." In *The World of the Achaemenids: History, Society and Art*. Translated by Khashāyār Bahārī. Tehran: Farzān Rūz. [In Persian]

- Duchesne-Guillemin, Jacques. (1998). "Zoroastrianism". In *The Cambridge History of Iran*, Vol. III/2: The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods. Translated by Ḥasan Anūshah. Tehran: Amīr Kabīr, pp. 291–339. [In Persian]
- Frye, Richard N. (1989). *The Heritage of Ancient Iran*. Translated by Mas'ūd Rajabniyā. Tehran: 'Elmī va Farhangī. [In Persian]
- Frye, Richard N. (1994). "The Political History of Iran under the Sasanians". In *The Cambridge History of Iran*, Vol. III/1. Translated by Ḥasan Anūshah, pp. 217–276. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]
- Gnoli, Gherardo. (2022). "The Formation of the Idea of Iran and Iranian Identity in Antiquity". In *Iranian Identity from Antiquity to the End of the Pahlavi Period*. Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian]
- Göbl, Robert. (1994). "Sasanian Coinage". In *The Cambridge History of Iran*, Vol. III/1, pp. 429–446. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]
- Gutas, Dimitri. (2002). *Greek Thought, Arabic Culture*. Translated by Moḥammad Sa'īd Ḥanā'ī Kāshānī. Tehran: University Publishing Center. [In Persian]
- Gyselen, Rika. (2021). "The Parthian Language in the Early Sasanian Period". In *The Parthian and Early Sasanian Empires*, pp. 129–139. Tehran: Qoqnoos. [In Persian]
- Hallock, R. T. (1969). *Persepolis fortification tablets*. Vol. XC II. Chicago: The University of Chicago Press.:487 & 582
- Henkelman, W. F. M. (2011). "Cyrus the Persian and Darius the Elamite: a Case of Mistaken Identity". in *Herodotus and the Persian Empire*, Edited by Robert Rollinger, Brigitte Truschnegg, Reinjold Bichler, Wiesbaden, Pp.587-633
- Henkelman, Wouter (2003). *PERSIANS, MEDES AND ELAMITES Acculturation in the Neo-Elamite Period*, in: G. B. Lanfranchi, M. Roaf, R. Rollinger, eds., *Continuity of Empire (?) Assyria, Media, Persia*. Padova, S.a.r.g.o.n. Editrice e Libreria, pp. 181-231
- Henkelman, Wouter. (2013). *Other Gods Who Are: Studies in Achaemenid History*. Translated by Mortazā Sāqebfār. Tehran: Tūs. [In Persian]
- Herodotus (2019). *The History Of Herodotus*, Translated By; G. C. Macaulay. This edition was created and published by Global Grey.
- Ibn al-Nadīm, Muḥammad b. Ishāq. (2002). *Al-Fihrist*. Translated by Muḥammad Riḍā Tajaddud. Tehran: Asāṭīr. [In Persian]
- Imoto, Eiichi. (2009). *Asuka and Pars: The Advance of Iranian Culture to the East*. Translated by Quḍratollāh Zākīrī. Tehran: Institute for Cultural and Social Studies. [In Persian]
- Kārnāmag ī Ardaxšīr ī Pābagān. (2007). Translated by Bahrām Farahvashī. Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Kāvīānī Pooyā, Ḥamīd. (2022). *History of Medicine in Ancient Iran*. Tehran: Traditional Iranian Medicine Press. [In Persian]
- Kennedy, Hugh. (2019). "The Survival of Iranianness". In Vesta Sarkhosh Curtis & Sarah Stewart (eds.), *The Rise of Islam*, pp. 16–37. Translated by Kāẓem Fīrūzmand. Tehran: Markaz. [In Persian]
- Kent, R (1953). *Old Persian: grammar, texts, lexicon*, New Haven, Conn: American Oriental Society

- Khāleqī-Moṭlaq, Jalāl. (2018). *Footprints of Many Years: Twenty Articles on the Shāhnāmeḥ, Persian Literature, and Iranian Culture*. Edited by Mahnāz Moqaddasī & Hūman ‘Abbāspūr. Tehran: Hamīsheh. [In Persian]
- Lazard, Gilbert. (2005). *The Formation of the Persian Language*. Translated by Mahastī Baḥrīnī. Tehran: Hermes. [In Persian]
- Lecoq, Pierre. (2003). *The Achaemenid Inscriptions*. Translated by Nāzīlā Khalkhālī. Tehran: Farzān Rūz. [In Persian]
- Letter of Tansar to Gushnasp. (1975). Edited by Mojtabā Mīnovī. Tehran: Khārazmī. [In Persian]
- Macuch, Rudolf. (1963). “The Aramaic Language in the Achaemenid Period”. *Journal of the Faculty of Letters and Humanities, University of Tehran*, 10(2): 174–202. [In Persian]
- Moḥammadī Malāyerī, Moḥammad. (1996). *History and Culture of Iran, Vol. II: The Heart of Ērānshahr*. Tehran: Tūs. [In Persian]
- Movsēs Khorenats‘i. (2001). *History of the Armenians*. Translated by Edik Baghdasarian (Germānik). Tehran: Author. [In Persian]
- Payne, R.E (2016). "Iranian Cosmopolitanism: World Religions at the Sasanian Court", in: Myles Lavan, R.E. Payne and J. Weisweiler (eds), *Cosmopolitanism and Empire: Universal Rulers, Local Elites, and Cultural Integration in the Ancient Near East and Mediterranean*, New York: Oxford university press, P.209-211. DOI: <https://doi.org/10.4000/abstractairanica.45961>
- Rāste-Bāzashkī-ye Moghān. (2004). Report by Rahām Asheh & Mas’ūd Mīrshāhī. Tehran: Asāṭīr. [In Persian]
- Sāket, Moḥammad Hossein. (2004). “The Persian Language as the Messenger of Islam and Iranian Identity”. In Ḥamīd Aḥmadī (ed.), *Iran: Identity, Nationality, Ethnicity*, pp. 190–240. Tehran: Institute for Humanities Research and Development. [In Persian]
- Sarton, George. (1978). *Introduction to the History of Science*. Translated by Aḥmad Ārām. Tehran: Amīr Kabīr & Franklin. [In Persian]
- Shaked, S. (1986). “Iranian Loanword in Middle Aramaic”. *Encyclopedia Iranica*, II. E. Yarshater, (edit.), Routledge and Kegan Paul, London, Boston and Henley.
- Shayegān, Raḥīm. (2021). “The Arsacids and Commagene”. In *The Parthian and Early Sasanian Empires*. Translated by Mahnāz Bābā’ī. Tehran: Qoqnoos, pp. 29–57. [In Persian]
- Skjærvø, P.O, (1985). “Thematic and Linguistic Parallels in the Achaemenid and Sasanian Inscriptions”. *Papers in the Honour of Professor Mary Boyce, Ac. Ir. 25*, Leiden: pp. 593-603.
- Strabo, (1961). *The Geography of Strabo*, With an English translation by Horace Leonard Jones, Ph.D., LL.D. Cornell Univ. Press, Vol. VII William Heinemann LTD, Cambridge, Massachusetts: Harvard university press: 177.
- Sūdāvar, Abol’Alā. (2005). *Farr-e Īzādī in the Kingship Ideology of Ancient Iran*. Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian]
- Tafazzoli, Aḥmad. (1999). *A History of Iranian Literature before Islam*. Edited by Jaleh Āmūzgār. Tehran: Sokhan. [In Persian]

- Tao, Wang. (2014). "The Parthians in China: A Reconsideration of Historical Reports". In Vesta Sarkhosh Curtis & Sarah Stewart (eds.), *The Parthians*. Translated by Kāzem Fīrūzmand. Tehran: Markaz, pp. 111-133. [In Persian]
- Translation of al-Ṭabarī's *Tafsīr*. (1977). Edited by Ḥabīb Yaghmā'ī. Tehran: Tūs. [In Persian]
- Wolski, Józef. (2004). *The Parthian Empire*. Translated by Mortazā Sāqebfar. Tehran: Qoqnoos. [In Persian]
- Xenophon (1992). *Anabasis*, Translated by: Carlson.L.Brownson, Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Yāqūt al-Ḥamawī. (2004). *Mu'jam al-Buldan*, Vol. II. Translated by 'Alīnaqī Monzavī. Tehran: Cultural Heritage Organization. [In Persian]
- Yarshater, Ehsan. (1994). "Preface". In *The Cambridge History of Iran*, Vol. III/1, pp. 9-100. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]
- Yarshater, Ehsan. (2019). "The Re-Emergence of Iranian Identity after the Conversion to Islam". In *The Rise of Islam*, pp. 6-16. Tehran: Markaz. [In Persian]
- Zaehner, R. C. (2010). *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*. Translated by Teymūr Qāderī. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]

نقش زبان و خط ایرانی در تقویت هویت ایرانی در دنیای باستان

حمید کاویانی پویا^۱

مقاله پژوهشی

چکیده

زبان به‌عنوان وسیله‌ای برای ارتباط و بیان افکار به تقویت پیوندهای اجتماعی و فرهنگی یاری می‌رساند و از طرفی زبان و خط یک قوم و ملت نمایانگر تفاوت‌های فرهنگی و اجتماعی بین ملت‌ها است. دیرینگی استفاده از زبان فارسی در عصر باستان، فراگیری و پراکندگی آن در قلمرو حکومت‌های هخامنشی، اشکانی و ساسانی و اهتمام حکومت‌ها در بهره‌بری و بالندگی آن از مسائل مهمی است که در این پژوهش قصد پرداختن بدان را داشته‌ایم. بدین‌سان با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و بررسی متون تاریخی، جغرافیایی و اسناد و شواهد مادی، به شیوه توصیفی و تحلیلی نتایج حاصله حاکی از آن است که زبان پارسی به‌عنوان زبان مشترک بین اقوام ایرانی از دوران ماد و به‌ویژه از روزگار هخامنشیان مورد استفاده قرار گرفته و دولت‌های ایرانی با درک اهمیت زبان و خط ایرانی در پیوند بین ساکنان ایران‌شهر و تقویت حس همگرایی و هویت ایرانی، با کنار زدن و یا از رونق انداختن زبان‌های بیگانه و توجه به زبان ایرانی و ابداع خطوطی مختص ایرانیان و همچنین دستور ترجمه متون به زبان پارسی، حتی موجب رسوخ آن در بین اقوام غیرایرانی شده و به‌عنوان زبان رسمی در سنگ‌نبشته‌ها به‌کار گرفتند. همچنین به گزارش منابع مختلف و متوالی، به سبب قرابت بسیار زیاد زبان‌های ایرانی با یکدیگر و باوجود تنوع لهجه‌ها و گویش‌ها، اقوام ایرانی، زبان یکدیگر را به‌خوبی در می‌یافتند و البته همگی به زبان رایج و گفتاری که از طریق سنگ‌نبشته‌های پارسی باستان و پهلوی بدان آگاهی داریم، اشراف داشتند.

کلیدواژه‌ها: ایران باستان، زبان، هخامنشی، ساسانی، هویت ایرانی.

مقدمه

زبان به‌عنوان وسیله انتقال ارزش‌های فرهنگی و آداب و رسوم برای توسعه فرهنگ به معنای وسیع آن از اهمیت فوق‌العاده برخوردار است. زبان در میان همه عناصر فرهنگی، مهم‌ترین بیان‌کننده مشخصات قومی و بدون تردید نیز اصلی‌ترین عنصر به‌شمار می‌رود (علی‌یف، ۱۳۹۱: ۳۲). با این اوصاف و با تمرکز به تاریخ ایران و نقش زبان در تداوم هویت ایرانی گفتنی است که امروزه پژوهشگران بسیاری ماندگاری و پایداری زبان پارسی را عامل اصلی حفظ و تداوم هویت ایرانی و عدم هضم و پایمال شدن فرهنگ ایرانی در برابر فرهنگ انیرانی می‌دانند و بزرگ‌ترین خدمتی که فردوسی با سرایش شاهنامه به حفظ هویت ایرانی نموده را احیاء زبان فارسی (به‌عنوان زبان ایرانیان) در برابر زبان بیگانه محسوب می‌کنند. فردوسی با بکارگیری زبان فارسی در سروده خویش به هنگامی که با رواج و گسترش زبان‌های عربی و ترکی بیم از بین رفتن هویت ایرانی و ادغام آن در فرهنگ عربی-ترکی می‌رفت، جانی تازه در هویت ایرانی دمید. بدین‌سان با زبان ایرانی هم آداب و فرهنگ ایرانی را حفظ کرد و هم تاریخ ایرانیان را در روزگار شکوهش. بنابراین با عطف بدین مهم که ملت از افرادی تشکیل می‌شوند که به زبانی مشترک، فرهنگ و تاریخ مشترک و سرزمینی با جغرافیای مشخص تعلق دارند، زبان به‌عنوان متحدکننده اقوام و ساکنان یک سرزمین و به‌عنوان وسیله‌ای برای انتقال آداب و رسوم، ادبیات و هنر میان اقوام مختلف نقش بسزایی در تداوم و تقویت هویت ملی در هر جامعه‌ای و به ویژه جامعه تاریخی ایران دارد. از این‌رو در سرزمینی که به زعم مورخان همواره ملکشان دوام و اتصال یافته و تاریخشان پیوسته و دایم و منظم است و خلف از سلف قدرت و حکومت می‌گیرد (طبری، ۱۳۷۵: ۹۴). بررسی مسأله زبان و نقش آن در حفظ و حرست از هویت اجتماعی و در دوران باستانی از موضوعاتی است که توجه خاصی را می‌طلبد. چرا که طبق شهادت تاریخ ایرانیان از طریق زبانی مشترک به الگویی فرهنگی مجهز شدند که در برابر دیگر فرهنگ‌ها قابل دفاع بود.

با توضیحات فوق و با توجه به این که از دوران توجه به زبان فارسی حتی برخی وجه اصلی تمایز خویش (ایرانیان) با بیگانگان را در زبان و خط می‌دیدند و می‌بینند، با نگرشی به تاریخ ایران باستان و با عطف بدین موضوع که هخامنشیان به‌عنوان نخستین حکومت ایرانی مستقر در فلات ایران در ایجاد و نشر هویت ایرانی (ملی) کوشیدند، می‌توان اهتمام شهریاران این سلسله در تأکید به زبان و خط ایرانی (آریایی) را مورد بررسی قرار داد و با واری منابع مکتوب و شواهد به جا مانده، گستردگی و کمیّت بهره‌بری از زبان پارسی و پهلوی را در قلمرو حکومت‌های ایرانی روزگار باستانی دریافت. بدین‌روی قدمت و قوت زبان ایرانی (پارسی باستان و ایرانی میانه) به‌عنوان زبان مشترک در بین ساکنان سرزمین آریا/ایران‌شهر و همچنین کاربرد زبان و خطوط ایرانی در دوران‌های مختلف تاریخی عصر باستان از پرسش‌های مهمی است که در این پژوهش با واکاوی منابع تاریخی و اسناد و شواهد به جای مانده قصد پرداختن بدان را خواهیم داشت.

لازم به ذکر است که سوای برخی پژوهش‌ها درباره تاریخ زبان فارسی و هویت ایرانی که در آنها به خودآگاهی تاریخی ایرانیان، اطلاع از نام سرزمین، محدوده جغرافیایی (مرز) و جنبش‌های ملی گرایانه پرداخته شده (نک: اشرف و دیگران، ۱۴۰۱؛ احمدی، ۱۳۸۶) و با وجود تدوین مقالات پراکنده‌ای درباره زبان پارسی در عصر اسلامی و نقش آن در ناسیونالیسم ایرانی (ساکت، ۱۳۸۶: ۱۹۰-۲۴۰) تاکنون پژوهش مستقلی درباره نقش زبان فارسی در هویت ایرانی در عصر باستانی و اهتمام شهریاران ایرانی در توجه و تمرکز بر خط ایرانی در روزگار باستان انجام نگرفته است.

خط و زبان ایرانی در عصر هخامنشی و اشکانی

زبان به عنوان یکی از عناصر هویت بخشی، در نزد جوامع انسانی نقش مهمی در ایجاد اتحاد و همبستگی بین دارندگان یک زبان مشترک ایفا نموده و همچنین عامل اصلی و آشکاری در تمایز بین افرادی است که به زبان‌های مختلف صحبت می‌کنند. بدین سان دارندگان زبان مشترک اما غیرهمجوار، نسبت به اقوام و گروه‌های غیرهم‌زبان اما هم‌جوار، احساس قرابت و صمیمت بیشتری دارند و گاهی مشاهده می‌گردد که اینان برای مشکلات و مصائب هم‌زبانان که فرسنگ‌ها از یکدیگر دورند، دل می‌سوزانند. تمرکز و تأکید بر زبان مشترک تا بدانجاست که در نزد دولت شهرهای یونانی (عصر هخامنشی) بیش از آن که ملت واقعی وجود داشته باشد؛ (به معنی مردمانی با تاریخ و فرهنگی مشترک، که در یک سرزمین زندگی می‌کنند، تحت فرمان یک حکومت هستند و دارای مجموعه‌ای از منافع مشترک می‌باشند) آنچه سبب تمایز آن‌ها با دیگران می‌گردد و بر اساس آن خودی و بیگانه (بربر) را از هم متمایز می‌سازند، در اصل ماهیت زبانی دارد و نه قومی و نژادی. در این باره گفتنی است که برخی افراد واژه بربر را معادل وحشی و بدوی ترجمه می‌کنند در حالی که در بسیاری موارد این اصطلاح به معنی بیگانه با زبان یونانی مورد استفاده قرار می‌گیرد و ربطی به نژاد و فرهنگی متفاوت نداشته و نمی‌توان بدان بار ارزشی داد. در این بین افزون بر هردوت که غیر یونانیان را بربر می‌خواند به طور نمونه آشیل تراژدی‌نویس یونانی در عصر خشایارشا هفت بار از کلمه بربر استفاده کرده است و هر بار در معنای اصلی کلمه یعنی «بیگانه» در قیاس با «یونانی» (Aeschylus, 1953: 30, 98, 187, 242). این در حالیست که نخستین بار (در آثار هومر) نیز این اصطلاح در مورد ایونی‌ها و اهل کاریا (Carie) استفاده شد، به معنی کسانی که در نظر یونانیان زبانشان قابل فهم نبود. (نک: بدیع، ۲/۱۳۸۶: ۵۶، ۱۰۲؛ داندامایف، ۱۳۸۱: ۹۹). بنابراین آنچه سبب قرابت و اتحاد بین دولت‌شهرهای یونانی می‌شد، داشتن زبان مشترک بود و در مقابل نیز تفاوت زبانی ملموس‌ترین و مهم‌ترین دلیل احساس بیگانگی یونانیان با غیر یونانیان بود.

در عصر هخامنشی نیز با توجه به گزارش‌های منابع یونانی و نوشتارهای هخامنشیان در دل صخره‌ها و الواح می‌توان اهتمام و نگرش خاص هخامنشیان به زبان ایرانی به عنوان زبانی خاص و متمایز کننده

اقوام ایرانی و انیرانی را دریافت. به واقع واژه آریا/آریایی که در کتیبه داریوش و شاهان بعدی (همچون خشایارشا) مورد اشاره قرار می‌گیرد در کنار مفهومی نژادی، مفهومی دینی و زبانی را نیز داراست و ساکنان فلات ایران که داریوش بر آنان حکمرانی می‌کند تا حدود بسیاری از زبانی برخوردارند که می‌توان آن را زبان آریایی خطاب کرده و زبان رسمی ساکنان فلات ایران محسوب داشت. چرا که به گفته استرابو ساکنان این واحد جغرافیایی (فلات ایران) از وحدت زبانی برخوردار بودند و اقوام مستقر در این منطقه «تقریباً با اختلافاتی چند به یک زبان سخن می‌گویند» (strabo, 1961: 143). این سخن استرابو با مندرجات «Shih-Chi» سالنامه تاریخی گرد آمده در دوران دودمان هان در سده اول میلادی سازگار است (فرای، ۱۳۶۸: ۷۴)؛ چرا که در این گفته نیز بر وحدت زبان‌شناختی و تنوع لهجه‌ها، که با مطالعات لغت‌شناختی تاریخی کاملاً مورد تأیید قرار گرفته است، تأکید شده است (بریان، ۱۳۹۲: ۱/۲۷۷). به واقع اسناد چینی (شی‌چی و هانشو) به وضوح بیان می‌کنند مناطق مخلف در سرزمین پارت (آنشی/اشکانی) شامل سمرکند، تخارستان، باکتریا، سغد، فرغانه، پارت و... به یک زبان سخن می‌گویند: «از دایوآن به سمت غرب به طرف آنشی کشورهای مختلفی به زبان‌های مختلف صحبت می‌کنند اما آدابی بسیار مشابه دارند و می‌توانند سخنان یکدیگر را بفهمند» (تائو، ۱۳۹۳: ۱۲۲-۱۲۳). با رجوع به منابع قدیمی‌تر از استرابو متوجه می‌گردیم که گستردگی زبان فارسی و بهره‌مندی اقوام مختلف ایرانی از این زبان تا چه مقدار و اندازه بوده است. به‌واقع ایرانیانی که در گستره سرزمین هخامنشی می‌زیستند و به‌ویژه در فلات ایران ساکن بودند، یا از یک زبان مشترک (پارسی باستان) برخوردار بوده و یا برخی از آنها دست‌کم به سبب گستردگی این زبان، آن‌را درک کرده و به‌عنوان زبان باشندگان قلمرو هخامنشی بدان اشراف داشتند و برای ارتباط با اقوام دور و نزدیک از آن بهره می‌بردند. در این باره طبق گزارش گزنفون در آنا‌بازیس، به هنگام لشکرکشی کوروش کوچک به همراهی سپاهیان یونانی و سپس سرگردانی سپاهش در ایران‌زمین، با یونانیان مترجمی بود که با اقوام مختلف ایرانی به زبان پارسی سخن می‌گفت و سپاهیان در این سفر با داشتن یک مترجم مسلط به زبان پارسی به‌راحتی می‌توانستند با اقوام مختلف ایرانی و حتی اقوامی که زبان مادری آن‌ها ایرانی نبود گفتگو کنند و این همه نشانگر آن است که زبان‌های ایرانی خویشاوندی بسیار نزدیکی با یکدیگر داشته و با وجود تنوع لهجه‌ها و گویش‌ها، اقوام ایرانی زبان یکدیگر را به‌خوبی در می‌یافتند و البته همگی به زبان رایج و گفتاری که از طریق سنگ‌نبشته‌های هخامنشی بدان آگاهی داریم، اشراف داشتند (Xenophon, 1992: 311-313 و نیز نک: خالقی‌مطلق، ۱۳۹۷: ۵۱۹). بنابراین می‌توان زبانی که در کتیبه‌های هخامنشی (به عنوان پارسی باستان)، استفاده می‌شود را به‌عنوان زبان میانجی برای ایرانیان محسوب داشت (لوکوک، ۱۳۸۲: ۴۸) و یادآور شد که گرچه برخلاف دوران ساسانی در اسناد هخامنشی واژه آریا در برابر «غیر آریایی/ایرانی» ذکر نشده است. اما شاهان هخامنشی از واژه آریا برای توصیف قدرت مردمی برتر استفاده کرده و به‌طور ضمنی خود را در تقابل با غیرایرانیان تعریف می‌کنند. داریوش در برخی نوشتارها پارسیان و

مادها که به صراحت خویشتن را آریایی می‌خوانند - و مورخانی همچون هردوت و استرابون نیز بر آن تأکید دارند (Herodotus, 2019: 460) - را با «سرزمین‌های دیگر با زبان‌های دیگر» در تقابل قرار می‌دهد. (DPg) با این عبارت: «روی این زمین وسیع که در آن کشورهای بسیاری هست: پارس، ماد و دیگر سرزمین‌ها با زبان‌های دیگر...» (لوکوک، ۱۳۸۲: ۲۷۴)؛ در این راستا به گزارش استرابو «اسم آریانا را نیز بر بخشی از ماد و پارس و همچنین قسمتی از باکتریانا (Bactrians) و سغدیانا (Sogdians) در شمال اطلاق می‌کنند. زیرا مردم این نواحی با زبانی واحد، که لهجه‌های آن تفاوت اندکی با یکدیگر دارند، سخن می‌گویند» (strabo, 1961: 143).

اقوام ایرانی قلمرو هخامنشی که امروزه و بر مبنای گزارش‌های مکرر مورخان آنها را می‌شناسیم (اعم از پارسی، مادی، پارتی، زرنگ^۱، بلخی، سغدی، خوارزمی و...) و نام آنها در اغلب سنگ‌نبشته‌ها تکرار می‌گردد، نه تنها از یک زبان مشترک برخوردار بودند بلکه به خدایی یکسانی نیز باور داشتند. در نسخه ایلامی کتیبه بیستون، اهورامزدا به عنوان «خدای ایرانیان» (خدای آرییانام/ آریه‌ها) محسوب می‌شود که زبانش «ایرانی» یا آریا است (لوکوک، ۱۳۸۲: ۲۵۰؛ یاری بابلقانی، ۱۳۹۴: ۱۹۳). نکته مهم آن که علی‌رغم روحیه رواداری هخامنشیان، داریوش همین ایلامیان و همچنین سکائیانی که خدای ایرانیان (دارندگان زبان مشترک ایرانی) را نمی‌پرستیدند و بدین‌روی گاه‌گاهی طغیان می‌کردند را خائنانی خطاب کرده که اهورامزدا را نمی‌پرستیدند (Kent, 1953: 132-133). البته ناگفته نباید گذاشت که زبان ایرانی توانست در مناطق انیرانی نیز نفوذ کرده و به عنوان زبان مشترک ساکنان قلمرو هخامنشیان شناخته شود. چرا که طبق شواهد در همین روزگار و از سالیانی پیش در قلمرو ایلام باستان که تاریخ باشکوه و طولانی را پشت سر گذارده بود، پارس‌ها و زبان ایرانی توانست رخنه کرده و با زبان ایلامی درآمیزد. به‌طوری‌که بسیاری از ایلامی نویسان نام‌های ایرانی دارند و خدایان ایرانی در این منطقه پرستیده شده و حتی روحانیان ایرانی مراسم مذهبی ایلامی را به‌جا می‌آورند. بنابراین در عصر هخامنشی مردمی که در ارتفاعات ایلام به دنیا می‌آمدند و زندگی می‌کردند، حتی اگر تباری ایلامی داشتند، نه ایلامی بلکه پارسی در نظر گرفته می‌شدند. چنین موقعیتی موفقیت و مشمولیت اطلاق «پارسی» (به عنوان دارنده زبانی فراگیر و مشترک در بین آریاییان) را نشان می‌دهد (نک: هنکلمن، ۱۳۹۲: ۴۶۱، ۴۸۵؛ Henkelman, 2011: 586؛ Henkelman, 2003: 89).

نکته قابل ذکر آن که زبان مشترکی که به شهادت استرابو در بین ساکنان قلمرو حکومت‌های ایرانی (هخامنشی و سپس اشکانی) رایج بود، در روزگار هخامنشیان فراگیر و پراکنده نشده بود و به هیچ‌وجه تحت اجبار حکومتی و به پشتوانه قدرت هخامنشیان شکل نگرفته بود، بلکه این زبان، زبانی ایرانی بود که پیش از عصر هخامنشی اقوام آریایی در گستره فلات ایران بدان تکلم می‌کردند و جالب آن که حتی پارسیان

1. Zranka/Dranka

بسیاری از واژگان و اصطلاحات سیاسی (مانند: شاه / xšayaθiya، قلمرو / xšaθra) و دینی (مانند: Miθra، Zura / زور، شر) و حتی نام‌های مهمی همچون Vištāspa (نام پدر داریوش) و حتی نام Parsa را از مادها اقتباس کرده بودند. بنابراین همان‌گونه که بسیاری از واژگان مادی با اندک تفاوت گویش در بین پارسیان و به زبان پارسی استفاده می‌شد، در دوران هخامنشیان نیز گویش‌های اقوام ایرانی با اندک تفاوتی از یک زبان مشترک قابل فهم برای ایرانیان نشأت می‌گرفت. بدین‌روى باید تأکید داشت که حتی زبان کتیبه‌های هخامنشی صرفاً زبان فارسی باستان نیست، بلکه تلفیق و امتزاجی است خودخواسته از زبان‌های فارسی باستان، مادی و شاید دیگر زبان‌های ایرانی (نک: لوکوک، ۱۳۸۲: ۴۵-۴۸). پس گرچه برخی این زبان کتیبه‌ها را ساختگی معرفی کرده که هیچ‌گاه در محاوره کاربرد نداشته (که اینک و در اینجا محل بحث ما نیست) اما خود نیز اذعان دارند که دلیل ترغیب هخامنشیان به تدوین چنین زبانی امکان درک متقابل آن در میان تمام اقوام ایرانی بود (همان، ۴۷)؛ که این امر خود تأییدی است بر اشتراک زبانی بین اغلب باشندگان قلمرو هخامنشی و موافق با گزارش استرابو و دیگر مورخان.

داریوش به‌عنوان پدیدآورنده بزرگترین کتیبه دنیای باستان و ادبیات آن و مهم‌تر از آن به‌عنوان شهریار ایرانی که نخستین و بیشترین عبارات درباره ایرانی (ariya) بودن و تعلق به ملت ایرانی (Iranian nation) داشتن را در نوشتارهای خویش بازتاب می‌دهد (یاری بابلقانی، ۱۳۹۴: ۱۳۷؛ نیولی، ۱۴۰۱: ۴۸؛ نیز نک: بریان، ۱/۱۳۹۲: ۲۷۷-۲۷۶)، فردی است که برای تأکید بر ایرانی (ariya) بودن و متمایز ساختن هر چه بیشتر ایرانیان از غیرایرانیان به خطی ایرانی متوسل شده و با نگارش کتیبه‌های خود به خط و زبان پارسی باستان (در کنار خطوط بابلی، ایلامی، هیروگلیف به‌عنوان خطوط تمدن‌ها و ملل دیگر) بدین اندیشه صورت عمل می‌بخشد و مسیری را هموار می‌سازد که بعدها دولت‌های ایرانی برای کسب استقلال و مشروعیت خود (به‌عنوان دولتی ایرانی) اختراع الفبایی برای نگارش زبان ایرانی (ariya) را در زمره مهم‌ترین تکالیف خویش برمی‌شمارند. به این ترتیب واژه آریایی به کار رفته در کتیبه داریوش را می‌بایست ناظر به واقعیتی فرهنگی، مذهبی و زبانی قلمداد کرد و بدین‌سان هر چند حتی نخواهیم داریوش را مبدع خط ایرانی بدانیم باید وی را شهریارى برشمرد که ضرورت پرداختن به خطی ایرانی برای ایرانیان در کتیبه‌ها را دریافته و بدان پرداخت. داریوش در کتیبه بیستون در بند ۷۰ متن ایلامی می‌نویسد:

داریوش شاه می‌گوید؛ با یاری اهورامزدا من نوشته‌ای دیگرگونه به آریه کردم (=نوشتم) که پیش‌تر نبود، هم بر گل (=لوحه) هم بر چرم. هم نام هم تبارنامه کردم (=نوشتم). هم نوشته شد پیش من خوانده شد، سپس همان نوشته را میان همه مردم، من فرستادم و گروه رونویسی کردند (همکاری کردند) (علی یاری بابلقانی، ۱۳۹۴: ۱۴۱).

پس نام زبان به گواهی این بخش از کتیبه بیستون باید با نام قومی مشترک به نام «آریا» تطبیق کند و زبان آمیخته کتیبه‌ها یا زبان میانجی ادبی ایرانیان غربی نیز مسلماً همان نام (آریایی) را داشته است

(لوکوک، ۱۳۸۲: ۴۸). همچنین با باور بدین مهم که در روزگار هخامنشی دین زرتشتی نیز در مناطق ایرانی رسوخ کرده و رواج یافته بود، (سودآور، ۱۳۸۴: ۱۱۹-۱۲۱) و براساس دو لوح از الواح باروی تخت جمشید با شناسه‌های «PF 1970» و «PF 1978»، حتی تقویم زرتشتی در این روزگار رواج داشت (Hallock, 1969: 487-582)؛ می‌توان گفت «زبان اوستایی» نیز به‌عنوان زبان دینی در بین ایرانیان مستقر در ایران و مناطق انیرانی و در دعاها و نمازها مورد استفاده قرار گرفته و در مراسم آیینی در جامعه ایرانی و مناطق مهاجرنشین (ایرانیان در تبعید) از زبان اوستایی برای خواندن ادعیه و اوراد و نمازها بهره می‌جستند و آترواخش‌ها (مغان) که در ایران غربی ساکن بودند، به مرور به آموختن زبان و سنت‌های اوستایی روی آوردند و به تدریج تمایز بین کاهنان اوستایی و مغ‌های غربی از میان رفت (کرینبروک، ۱۳۹۱: ۱۰۰). بنابراین در کنار زبان پارسی و البته به‌عنوان زبانی هم‌ریشه با آن، این زبان ایرانی (شرقی/دینی) را که طبق گزارش مانی به‌صورت مکتوب در بین ایرانیان رواج داشت (ماتسوخ، ۱۳۴۲: ۱۷۹) می‌بایست به‌عنوان عامل اتصال بین زرتشتیان قلمرو هخامنشی و نقطه اشتراک بین ایرانیان زرتشتی و از عوامل دیگر همبستگی بین ایرانیان محسوب داشت.

گسترده‌گی و تأکید و توجه به زبان فارسی در دوران هخامنشی سبب گردید که به زغم بهره‌گیری از خط آرامی در امور اداری، حتی هخامنشیان گاهی در سنگ‌نبشته‌ها کتیبه‌هایی به خط آرامی اما زبان پارسی درج کنند (در مورد این کتیبه بنگرید: ماتسوخ، ۱۳۴۲: ۱۷۸-۱۸۰) و البته در مورد زبان و خط ایلامی به‌عنوان خط مهم دیوانسالاری باید بیان داشت که به سبب پراکندگی و قوت زبان پارسی و همچنین به سبب نفوذ ایرانیان و تأثیرگذاری زبان ایرانی بر زبان و خط دیگر ملل و تمدن‌های پیشاهخامنشی، شاهد آن هستیم حتی «نوعی ایلامی متأخر و متأثر از تماس» در روزگار هخامنشیان شکل گیرد که قرابت بسیاری با زبان پارسی باستان دارد (Henkelman, 2011: 587-288).

باری چنان که می‌دانیم در دوران هخامنشی خط و زبان آرامی در کنار خط میخی پارسی باستان و ایلامی به‌عنوان زبانی دیوانی مورد استفاده گسترده قرار گرفت و با ورود و فعالیت دبیران آرامی‌نژاد و آرامی زبان در دستگاه‌های دیوانی به‌عنوان خطی متعلق به دیوانسازی هخامنشی شناخته شده و در ارسال مراسلات به‌کار گرفته شد. بدین‌سان پس از برافتادن هخامنشیان نیز دولت ایرانی اشکانی که هنوز خطی برای خود ابداع نساخته بود، به‌جای تکیه صرف بر خط یونانی از همان ابتدا در سکه‌های خود از خط آرامی (هخامنشیان) بهره گرفت. ادامه نوشتار آرامی در عصر پارتیان دلیل استوار بقا و دوام عادات و تجارب سنتی (یارشاطر، ۱۳۷۳: ۲۹-۳۰) و نشانگر توجه پارتیان به این جنبه از سنت رایج در عصر هخامنشی به‌عنوان هویت ایرانی در برابر هویت انیرانی است. در واقع می‌توان به جرأت بیان داشت که آنچه شاید بیش از دیگر مؤلفه‌های هویت بخشی، ایران عصر هخامنشی را باوجود فروپاشی سلسله هخامنشیان حفظ نمود، فرهنگ ادبی و زبان ایرانی بود. چرا که حتی زبان اداری منطقه قفقاز و ارمنیان که پس از هخامنشیان خراج‌گذار سلوکیان

گردیده و تحت نفوذ فرهنگ و تمدن یونانی قرار گرفتند، همچنان ایرانی باقی ماند و آنان تا سده‌ها مانند دوران هخامنشیان از خطی بهره می‌بردند که به خط آرامی نوشته اما به زبان فارسی خوانده می‌شد (همان: ۷۰). حتی مدت‌ها پس از این دوران از نشانه‌های مهم تأثیرات فرهنگی ایران بر مناطق مختلف، وام‌گیری‌های زبانی از ایرانیان است. این وام‌گیری بسیار آشکارا در زبان ارمنی و گرجی و همچنین در زبان‌های آرامی و سریانی مشخص است و حتی واژگانی مانند «کند» به معنی «شهر» (مانند تاشکند) که از واژهٔ سغدی است و کاربرد گسترده‌ای در بین ترکان دارد، این برداشت را ایجاد می‌کند که شهرگرایی در مغرب آسیای میانه خاستگاه ایرانی داشته است (همان: ۹۳).

در دوران اشکانیان و با تثبیت حکومتی ایرانی که از پارت (parθava) برخاسته بودند، این دولت ایرانی نیز که به‌ویژه پس از حکومتی بیگانه در ایران بنیاد یافته بود، برای تأکید بر ایرانی بودن خویش و ایجاد تمایز با دولت بیگانه دست به دامان خطی مختص به خویش و متفاوت با دولت‌های موجود و پیش از خود گردید و خط پهلوی که نام آن برگرفته از خاستگاه آنان (پهل/پارت/پرتوه) بود را از الفبای خط آرامی اقتباس و از آن در نگارش کتیبه‌ها بهره برد (Shaked, 1986: 259-261). البته اشکانیان از همان ابتدا با تأسی به هخامنشیان و مهم‌تر از آن به دلیل برخورداری از فرهنگ ایرانی از زبان و حتی خط ایرانی بهره بردند به‌طوری‌که نخستین شهریار اشکانی در سکه‌های خود واژهٔ ایرانی میانهٔ karen به رسم الخط آرامی را ضرب کرد، واژه‌ای که برگرفته از صورت پارسی باستان kara-na- بوده و در منابع یونانی برای ذکر عنوان فرمانده ارتش هخامنشی در آسیای صغیر (به‌ویژه کوروش کوچک) به کار رفته است (شایگان، ۱۴۰۰: ۳۷-۴۱). اشکانیان به‌عنوان دارندگان زبان ایرانی همان‌گونه که داریوش با تأکید بر خط پارسی باستان به‌عنوان خط ایرانی (و حکومتی) در برابر خط و زبان ایلامی و بابلی قد علم کرد، با نگارش خط پهلوی (ایرانی) بر روی سکه‌ها و مهرها به تدریج از به کارگیری خط یونانی فاصله گرفته و بدین نحو تأثیر مهمی در توجه به هویت ایرانی با تکیه بر یکی از مؤلفه‌های این هویت (زبان و خط) در عصر خود و حتی در روزگار ساسانیان گذاردند (تفضلی، ۱۳۷۸: ۷۵-۷۹). به‌واقع شکی نیست که اشکانیان به‌عنوان ادامه دهندگان سنت هخامنشی و به‌منظور نشان دادن نگرش خصمانه نسبت به زبان یونانی (به‌عنوان زبانی بیگانه) برای ادارهٔ کشور از زبان پهلوی استفاده می‌کردند و سرانجام نیز به کلی استفاده از زبان یونانی را حتی در رابطهٔ خود با اتباع یونانی خویش کنار نهادند. بنابراین به کمک خط آرامی (با تغییر آن و ابداع خط پهلوی) متون ایرانی را به زبان و خط ایرانی نوشتند و با استفاده از زبان ایرانی در کارهای روزمرهٔ خود، خویشان را از وابستگی فرهنگی به بیگانه بیش از پیش رهانیدند. پس واقعیت استفاده از زبان و خط ایرانی پدیده‌ای است که اهمیت ویژه‌ای در ایجاد پیوند بین اشکانیان با ایران و سنت‌ها و افتخارات آن و ایجاد تمایز با بیگانگان داشته است (ولسکی، ۱۳۸۳: ۱۱۱-۱۱۳).

باری در تقابل ایران و یونان، ایران ثابت کرد که زمین مساعدی برای کشت شیوه زندگی و اندیشه یونانی نیست و روح ایرانی غلبه یافت. کومون^۱ می‌نویسد «واقعیت تاریخی مسلم در آسیای غربی در دوره باستانی تقابل و تضاد میان دو تمدن یونانی-رومی و ایرانی بود» (یارشاطر، ۱۳۷۳: ۷۵). این که در منابع پهلوی (دینکرد چهارم) ذکر می‌گردد بلاش اشکانی فرمود تا همه متون اوستایی و تفسیر آن‌ها یعنی زند (که مطمئناً به زبان ایرانی بوده است) را که از یورش اسکندر جان به در برده بودند را گردآوری و نگهداری کنند (آذر فرنبغ پسر فرخزاد، ۱۴۰۰: ۶۴؛ نیز نک: زهر، ۱۳۸۹: ۳۰۲)؛ نیز می‌تواند سندی باشد برای تأکید و توجه به زبان و خط ایرانی و لزوم حراست و نشر آن در ممالک ایرانی؛ به‌منظور عنصری هویت‌بخش و تقویت‌کننده تمایلات ملی‌گرایانه ایرانیان. اشکانیان حتی به پیروی از هخامنشیان و با گسترش نمادها، یادمان‌ها و بناهای دینی و از طریق جماعت ایرانی واقع در آن‌سوی فرات شعائر دینی را با زبان ایرانی به‌عنوان یکی از عناصر مهم هویت‌بخش و معرف هویت ایرانی گسترش داده و مهم آن‌که گزارشگران در لابه‌لای ذکر چگونگی برگزاری مراسم دینی در آتشکده‌ها و قربانگاه‌ها به اهمیت و برجستگی زبان گفتاری و نوشتاری این مراسم توجه خاصی کرده‌اند. به‌طور نمونه استرابون در این باره به پرستشگاه‌هایی اشاره می‌کند که در آن‌ها مغان به نگهبانی آتش می‌پردازند و در برابر آن زمزمه می‌کنند (Strabo, 1961: 177)، و پائوسانیاس^۲ به‌طور دقیق‌تری می‌آورد: «لودیایی‌ها که به ایرانی آوازه دارند در شهرهای هیروکایسارثا و هوپایا^۳ پرستشگاه‌هایی دارند؛ در این اماکن مغان تیاری بر سر می‌نهند و سپس با زبانی که برای زبان یونانی بیگانه و فهم‌ناپذیر است به درگاه یکی از ایزدان به زمزمه دعا می‌پردازند. وی از روی کتابی که در دست دارد زمزمه می‌کند...» (Boyce, 1995: 373-374؛ دوشن گیمن، ۱۳۷۷: ۲۹۹). بنابراین در روزگار پارتیان زبان غالب دایخیا^۴ (ازبکستان، ترکمنستان، مرکز فرهنگ ایران شرقی) دایوان^۵ (یوئن، یونان، مناطق مهاجران یونانی-رومی) و دای‌کین^۶ (صور، سوریه، قلمرو فرهنگ روم شرقی) زبان پارتی/پهلوی بود (ایموتو، ۱۳۸۸: ۳۵).

خط و زبان پارسی و هویت ایرانی در روزگار ساسانیان

ساسانیان که در امور کشورداری تابع نظام هخامنشیان بودند، به‌عنوان دولت نوظهور ایرانی در کتیبه‌ها نیز طبق سنت هخامنشی عمل نمودند و در شیوه نگارش و انشای کتیبه‌ها چشم به سلسله‌های ایرانی پیشین و به‌ویژه هخامنشیان داشتند. بدین‌سان دست‌کم تا صد سال نخست زمامداری ساسانیان مشاهده می‌گردد

1. Cumont
2. Pausanias
3. Hierocaesarea and Hypaepa
4. Daxia
5. Dauan
6. Daiqin

که کتیبه‌ها به سه خط و زبان نگاشته می‌شوند و همانندی‌ها و شباهت‌های زبانی و ادبی بین کتیبه‌های فارسی باستان دوره هخامنشی و کتیبه‌های فارسی میانه دوره ساسانی و حتی مندرجات سکه‌های ساسانی با نوشته‌های اشکانی و هخامنشی به شدت محسوس است (Skjærvø, 1985: 593-603; Daryaei, 2008: 62-64). البته ساسانیان به نسبت اشکانیان تغییراتی در نمادها و نوشتار روی سکه‌ها و کتیبه‌ها انجام دادند که این تغییرات از سنت ملی ایرانی برمی‌خاست و بازتاب پس زدن دودمان اشکانی (برای ایجاد پیوند با سلسله‌ای کهن‌تر و ریشه‌دارتر) و بازنمای هم‌آوردجویی عامدانه با دشمن دیرینه (روم)، و متمرکز ساختن توجه روی اندیشه‌های دینی ملی است که در آیین زردشت تجسم یافته است (گوبل، ۱۳۷۳: ۴۳۱). ساسانیان با تأکید بر عناصر مهم هویت ملی سعی در اتحاد بین ایرانیان و احیای هویتی نمودند که آن را در نتیجه هجوم یونانیان و سلطه چندین ساله بیگانگان کم‌رنگ شده می‌دیدند. بدین‌سان سوای تلاش در گردآوری متون دینی و حلقه زدن گرد دینی ایرانی و اشاعه آن، با توسل و تأکید بر زبان پهلوی از وابستگی و استفاده از زبان بیگانه، خود را رها نموده و به تدریج زبان یونانی را که در پانصدسال گذشته (از ۳۱۲ ق.م تا ۲۲۴ م) در ایران زمین رسوخ نموده بود، منسوخ ساختند. البته ناگفته نماند که اشکانیان نخستین تلاش‌ها را در این زمینه انجام داده و ساسانیان در این امر دنباله‌رو سیاست اشکانیان به‌شمار می‌رفتند (بارتولد، ۱۳۶۹: ۴۴). این ایرانی تباران بدان‌سان بر طبل ایرانی سازی کوبیدند و با گردآوری اوستا و پرداختن به حماسه‌ها و اساطیر ایرانی در اتحاد و برانگیختن اقوام ایرانی در برابر بیگانگان کوشیدند که حتی می‌بایست پیدایش حماسه‌های ایرانی که در روزگار ساسانی در خداینامه‌ها مندرج گردید و حتی در دوران اسلامی از اسباب اصلی و بنیادین احیای و تداوم هویت ایرانی بود را به روزگار اشکانی و تلاش این شه‌ریاران در تقویت و تکثیر هویت ایرانی در بین ایرانیان و ایرانی‌تباران قلمداد کرد (درباره این همانی رخدادهای حماسی و خویشکاری شه‌ریاران حماسی ایرانی با شه‌ریاران پارتی نک: بارتولد، ۱۳۶۹: ۴۱؛ یارشاطر، ۱۳۷۳: ۳۲). بدین‌سان تحولات رخ داده در عصر اشکانی راه را برای ظهور «ایده ایران» در عصر ساسانی، از طریق تجدید هویت ایرانی که ظاهراً از ترک آداب و رسوم یونانی تجلی می‌یافت، هموار ساخت (نیولی، ۱۳۸۱: ۲۴۰).

ساسانیان در ادامه و تکمیل کوشش اشکانیان مستقیماً و بارها خود را میراث‌دار دارای داراییان و خونخواه ایشان خوانده و در تأکید بر ایران گرایی چنان پیش رفتند که افزون بر اینکه از همان آغاز در سکه‌های خویش از زبان و خط پهلوی بهره بردند، از سده چهارم میلادی نیز با حذف خط یونانی از کتیبه‌ها و مکتوبات خود بر تعلقات و تفکرات ایرانی در برابر فرهنگ بیگانه پا فشردند. در واقع مقتضیات ملی دوره ساسانی ایجاب می‌کرد که زبان ملی ایران مورد استفاده قرار گیرد اما جدایی کامل از خط‌الرسم آرامی که میراث دوره‌های قدیم و پرافتخار ایران بود چندان امکان‌پذیر نبود. بهترین راه برای این منظور آمیزش زبان ایرانی با خط‌الرسم آرامی و لغات ه‌زواری بود، که با این اتفاق انقلاب بزرگی در خط و زبان ایرانی پدید

آمد و رسم پانصد سالهٔ املاء و قرائت آرامی به نفع زبان ملی ایرانی شکست خورد (ماتسوخ، ۱۳۴۲: ۱۸۴-۱۸۶). ساسانیان با پرداختن به زبان فارسی به عنوان تنها زبان رایج و رسمی و حذف حتی زبان پارتی از مکتوبات خویش به این زبان به عنوان نماد و نشانهٔ فرهنگ و تمدن ایرانی تأکید کردند (گیزلن، ۱۴۰۰: ۱۲۹-۱۳۰). آن‌ها حماسه‌های پارتی را که بر حس ملی‌گرایی ایرانیان می‌افزود و مرزبانی و فضیلت پاسداری از مرزها را برترین فضیلت و خصیصهٔ پهلوانان و شهریان قلمداد می‌کرد، فرا گرفته و نشر دادند و با اندک تغییراتی (مطابق با ایدئولوژی خویش) در خداینامه‌ها گنجاندند. آن‌ها با درک این واقعیت که زبان فارسی یکی از ارکان عمدهٔ هویت ملی ایرانی به شمار می‌رود (لازار، ۱۳۸۴: ۱۵)؛ با زدودن عناصر غیرپارسی از نوشته‌ها حتی با روی آوردن به «صنعت ترجمه» در برگرداندن علوم موجود در دنیا به زبان پارسی کوشیدند؛ تا بدین نحو هم ایرانیان را از ضرورت آموختن زبان‌های بیگانه برای دریافت علوم آن‌ها بی‌نیاز سازند و هم موجب شوند دیگر ملل و اقوام برای دریافت و بهره‌مندی از علوم آن روز خود را محتاج به دانستن زبان ایرانی دانند.

در این راستا از همان آغاز روی کار آمدن ساسانیان، تأکید بر زبان پهلوی به عنوان زبان رسمی و فراگیر و به عنوان یکی از شاخصه‌های هویت بخشی به ساکنان ایران‌شهر، در رأس امور قرار گرفت و بر این اساس افزون بر برگرداندن برخی نوشتارهای مهم (غالباً حماسی) از زبان پارتی به پهلوی (تفضلی، ۱۳۷۸: ۷۶)، اردشیر بابکان سردودمان شاهان ساسانی، هیرید هیربدان خویش؛ تنسر را فرمود تا دانش‌های پراکندهٔ ایران از بیداد اسکندر را دوباره گرد آورد و او از دانش‌های پزشکی، ستاره‌شناسی، فلسفه را که هر قطعه در هند و روم پراکنده بود، گردآوری کرد و پس از ترجمه به کتاب اوستای ساسانیان ملحق ساخت (کریستن‌سن، ۱۳۷۹: ۲۰۷-۲۰۶؛ تفضلی، ۱۳۷۸: ۱۳۳). پس از وی نیز طبق دینکرد چهارم شاپور شاهان شاه پسر اردشیر همین مسیر را پیمود و به ترجمهٔ متون علمی به پهلوی همت گماشت (آذر فرنیغ پسر فرخزاد، ۱۴۰۰: ۶۴؛ راسته بزشکی مغان: ۵۰) با اینکه گفته می‌شود در عصر ساسانی از هفت خط دین دبیره، ویش دبیره، کشتج، نیم گشتج دبیره، شاه دبیره، راز سهریه، راس سهریه برای نگارش استفاده می‌شده است (ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۲۳). اما آنچه مشخص است با تأکید و توجه به زبان پهلوی به عنوان زبان رسمی (سارتون، ۱۳۵۷: ۲۰۷۶)، در ایران‌شهر با نهضت ترجمه‌ای روبرو می‌گردیم که به تدریج بر اهمیت و قوت آن افزوده گردید. به گونه‌ای که در مراکز مهمی همچون گندی‌شاپور و همچنین شهر «ریواردشیر» همواره دانشمندانی به تألیف، ترجمه و نسخ پردازی از متن‌های پزشکی، فلسفه و نجوم به زبان پهلوی مشغول بودند (یاقوت حموی، ۱۳۸۳: ۵۹۴) و در نشر و فراگیری متون علمی، ادبی و دینی به خط ایرانی می‌کوشیدند. این گونه است که به گزارش منابع موجود باوجود دانشمندان و پزشکان مختلفی از ملل بیگانه و غیرایرانی در بزرگ‌ترین مرکز علمی عصر ساسانی گندی‌شاپور، می‌توان حضور پررنگ زبان پهلوی را به عنوان زبان علمی در این مرکز و دیگر مراکز علمی ایران دریافت و همین تأکید بر زبان ایرانی موجب می‌شود که حتی

پژوهشگرانی که رویکرد بسیار جانب‌دارانه‌ای به علوم یونانی و دانش یونانی دارند، نتوانند گزارش منابع مختلف درباره گسترده‌ی زبان ایرانی و وجود رساله‌ها و متون ایرانی را در علوم مختلف نادیده بگیرند و اذعان دارند که اکثر کتب موجود در دانشگاه گندی‌شاپور به پهلوی بوده‌اند و یا از زبان‌های یونانی و سریانی و یا آرامی به پهلوی ترجمه گشته بودند (گوتاس، ۱۳۸۱: ۳۵-۳۹؛ نیز بنگرید: کاویانی پویا، ۱۴۰۱: ۳۳۶-۳۴۱).

با اقدامات انجام شده توسط اخلاف ساسان و بابک در سده سوم و چهارم میلادی، برخلاف آنچه در دوران هخامنشی رایج بود و دبیران فرامین و الواح کارکنان را غالباً به زبان‌های آرامی و ایلامی ترجمه می‌کردند و یا در عصر اشکانی در کنار زبان پهلوی ترجمه یونانی رواج داشت، با پیگیری و تأکید دولتمردان ساسانی، زبان پارسی چنان جایگاهی به عنوان پیوند دهنده اقوام ایرانی و قوام بخش هویت ملی یافت که دانشمندان انیرانی نیز برای آنکه مکتوباتشان مقبول افتد و نشر یابد، ناگزیر آن‌ها را به زبان پهلوی نگاشته و یا از زبان اصلی (هندی، سریانی و یونانی) به پارسی برگرداندند. به‌طوری‌که «تئودورس» پزشک شاپور در ایران کتاب خویش (کُنَاش) را به پهلوی نگاشت و این کتاب در دوران اسلامی از زبان پهلوی به عربی ترجمه گردید. همچنین پزشکان بزرگی چون برزویه طبیب که ریاست دانشگاه گندی‌شاپور را بر عهده داشت کتب نگارشی خود را به پهلوی نگاشته و حتی علوم مختلف از جمله مطالب علمی هندی در اخترشناسی و اختربینی و ریاضیات و پزشکی در دوران عباسی عمدتاً از طریق واسطه‌های ایرانی به عربی ترجمه گردید؛ امری که می‌تواند نشانگر ایرانی بودن زبان این کتاب‌ها باشد (کاویانی پویا، ۱۴۰۱: ۲۳۰-۲۳۲). آگاهی‌اس گزارشی از ترجمه متون یونانی به زبان فارسی در روزگار خسرو اول و شور این شاهنشاه ساسانی در توجه به زبان و ادب فارسی ارائه می‌دهد که نشانگر تداوم نهضت ترجمه و اقدامی است که در گردآوری و ترجمه متون انیرانی از روزگار اردشیر بابکان آغاز شده بود. این مورخ می‌نویسد: «[خسرو] دلبسته ادبیات و دوستدار پروپاقرص فلسفه بود و حتی چنان نقل می‌کند، گویا کسی را برگمارده بود تا آثار یونانی را برایش به زبان فارسی برگرداند» (Agathias, 1975: 62).

تأکید و تکیه ساسانیان بر زبان ایرانی (پهلوی) و آگاهی آن‌ها از پتانسیل و قابلیت آن در احیاء، قوام و نشر هویت ایرانی در روایتی مربوط و منسوب به دوران شاپور دوم - که دشمنی شدیدی با مسیحیان داشت که به‌زعم وی سبب تفرقه در بین ایرانیان شده و موجب پیوند دل‌های مسیحیان ایرانی با خصم غربی می‌شدند - مشاهده می‌گردد. حکایت از این قرار است که شاپور دوم در جریان هجوم به ارمنستان (۳۶۰م) که عده کثیری از جمعیت آن دین غیر ایرانی اختیار کرده و گرایش به رومیان یافته بودند، به نجای ارمنی که زرتشتی بوده و همچنین ناخارارهای ارمنی متوسل شد. در این بین اشراف ارمنی که همچنان بر آیین مزدیسنی وفادار بودند به فرمان شاپور برای این‌که ارمنیان هیچ‌گونه آشنایی و مناسبات دوستانه‌ایی با یونانیان نداشته باشند فرمان داد؛ کسی اقدام به سخن گفتن و یا ترجمه به زبان یونانی نکند. ارمنیان در

آن زمان صاحب خط و کتابت نبودند و مراسم کلیسایی به زبان یونانی صورت می‌گرفت. نکته مهم در این باره آن که شاپور دوم نیز برای دور ساختن ارمنیان از دین مسیحی و فرهنگ مسیحیت (رومی) دستور داد هر کتابی به زبان یونانی یافتند آتش بزنند تا نوشتن و خواندن به زبان یونانی را کسی نیاموزد و زبان پارسی را یاد بگیرند و سخن بگویند و کتاب به زبان پارسی نوشته شود (خورنی، ۱۳۸۰: ۴۰-۴۸).

هر چند این سیاست شاپور ذوالاکتاف برای دورساختن ارمنیان از دین مسیحیت چندان مؤثر (دست کم در دراز مدت) نیفتاد. اما ساسانیان با درک و آگاهی از اهمیت زبان و خط ایرانی برای حراست از هویت ملی، از حمایت و نشر آن غافل نشده و چنان که ذکر آمد در دوره‌های مختلف با ترجمه متون بیگانه به زبان پهلوی و بکارگیری این زبان در امر آموزش، دست کم برای مسیحیان ایرانی این اندیشه را نشر دادند که آن‌ها با وجود دارا بودن و گرایش به دینی غیرایرانی می‌توانند متون دینی خود را به زبان ایرانی بخوانند. بر این اساس احتمالاً بتوان ترجمه متون یهودی و مسیحی به زبان پهلوی را در راستای این سیاست و جهان بینی ساسانی تعبیر و تفسیر کرد. چرا که رویکرد به زبان پهلوی و کاربرد این زبان در بین مسیحیان و سریانیان سبب گردید که در عهد ساسانی کتاب عهد عتیق نیز به زبان پهلوی ترجمه شود و زبور مسیحیان دوران ساسانی از زبان سریانی به زبان پهلوی برگردانده شود (دریایی، ۱۳۸۳: ۷۳؛ تفضلی، ۱۳۷۸: ۳۵۳). افزون بر این طبق وقایع‌نامه سرعت، قباد ساسانی دستور داده بود هر دینی در قلمرو شاهنشاهی شرحی مکتوب از اعتقادات خود برای ارائه به شاهنشاه آماده کند که این مکتوبات می‌توانند و بایستی به زبان فارسی میانه نگاشته شده باشند (نک: Payne, 2016: 218).

باری آنچه مسلم است، با وجود تأکید برخی پژوهشگران مبنی بر اهمیت سنت شفاهی بر سنت کتبی (آموزگار، ۱۳۸۶: ۳۲۵-۳۲۷). نمی‌توان و نباید کتابت و سنت نوشتار و رواج فرهنگ نوشتاری و کتابت در نزد ایرانیان را به دوران متأخر باستان و عصر ساسانیان معطوف و مربوط دانست زیرا شواهد بسیاری در مورد اهتمام ایرانیان باستان در عصر هخامنشی و حتی پیش از آن بر نوشتار بوده است و این امر به‌ویژه در نگارش متون دینی غیر قابل انکار است. در این باره گفتنی است که تئوپومپوس دانشمند یونانی به دستور اسکندر مقدونی کتاب‌های مقدس زرتشتی را مطالعه کرده بود و همچنین پلینی از قول هرمیپوس مؤلف سده سوم پیش از میلاد خبر می‌دهد که کتاب‌های مقدس مغ‌ها شامل دو میلیون سطر بوده است (علی‌یف، ۱۳۹۱: ۲۸). بدین سان خط منحصر به ایرانی، آن که حامل و حاوی زبان ایرانیان و دین ایرانی باشد از دغدغه‌های نخبگان ایرانی بوده و می‌توانسته به عنوان عنصر مهمی در پیوند بین ایرانیان و عامل دوام فرهنگ و منش ایرانی قلمداد شود. بدین روی از دیرباز در اندیشه ایرانی تصمیم اسکندر به سوزاندن اوستا از جنبه‌ای می‌توانست به عنوان توطئه‌ای از سوی دشمن و به منظور از بین بردن خط و محتملاً زبان ایرانی نیز تلقی شود، ابزار و عاملی که می‌توانست عامل پیوند ایرانیان و موجب تقویت هویت ایرانی شود، چرا که ایرانیان را باور چنان بود که نخستین کسی که به فارسی سخن گفت نبای بزرگ ایرانیان کیومرث و

شخصی که نوشتن آغاز کرد جمشید بود و همچنین زرتشت کتاب خود را به همهٔ زبان‌های ایرانی نوشته بود (ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۲۲-۲۳)، و این همه نشان از قدمت و قوت و البته تقدس زبان و خط ایرانی در نزد ایرانیان و نگرش ایرانی داشت. بنابراین اسکندر که با نژاد، حکومت، دین و فرهنگ و زبان ایرانی دشمن بود و به باور ساسانیان درصدد از بین بردن عناصر هویت ایرانی بود، در کنار از بین بردن حکمرانی هخامنشی و اخلاط نژادی، با سوزاندن اوستا مصمم به از بین بردن دین و خط ایرانی نیز بود (دربارهٔ این توطئه رومی بنگرید به: کارنامه اردشیر بابکان، ۱۳۸۶: ۳؛ نامه تنسربه گشنسپ، ۱۳۵۴: ۴۷-۴۸؛ مسعودی، ۱/۱۳۸۲: ۲۲۸). دولتمردان و بزرگان ساسانی نیز به سبب این پندار و در راستای تقویت هویت ایرانی از جمله کارهای مهمی که انجام دادند؛ تقویت و نشر زبان و خط ایرانی بود.

ایران‌شهر ساسانی با قوت و پتانسیلی که زبان فارسی دارا بود در قلمرو خویش از مردمانی برخوردار بود که همگی به زبان‌های ایرانی سخن می‌گفتند و همان‌گونه که روزی استرابو گزارش داده بود، گزارشگران دیگر از اتحاد و همگونی زبان‌های رایج در ایران سخن گفته و گواهی می‌دادند که تمام ایرانیان زبان یکدیگر را می‌فهمند. به واقع در عصر ساسانی و حتی دوران نخستین اسلامی در کنار دیگر جنبه‌های هویت ایرانی و عوامل هویت بخش، زبان فارسی عامل مهم و فراگیری در بین ایرانیان محسوب می‌شد. چنان که مسعودی می‌نویسد: «پارسیان قومی بودند که قلمروشان دیار جبل بود، از ماهات و غیره و آذربایجان تا مجاور ارمینیه و اران و بیلقان تا دربند که باب و ابواب است و ری و طبرستان و مسقط و شابران و گرگان و ابرشهر که نیشابور است و هرات و مرو دیگر ولایت‌های خراسان و سیستان و کرمان و فارس و اهواز با دیگر سرزمین عجمان که در وقت حاضر به این ولایت‌ها پیوسته است. همهٔ این ولایت‌ها یک مملکت بود، پادشاهش یکی بود و زبانش یکی بود. فقط در برخی کلمات تفاوت داشتند، زیرا وقتی حروفی که زبان را بدان می‌نویسند یکی باشد و ترکیب کلمات یکی باشد، زبان یکی است و گرچه در چیزهای دیگر تفاوت داشته باشد؛ چون پهلوی و دری و آذری و دیگر زبان‌های پارسی» (مسعودی، ۱۳۸۸: ۷۳-۷۴).

مقدسی که خود سال‌های طولانی در سرزمین‌های اسلامی سفر کرده و شاهد مستقیم خیلی از مطالب گفته شده در اثر خویش (احسن التقاسیم) بوده، جهان ایرانی و یا به‌زعم خودش «اقالیم العجم» را هشت اقلیم شمرده و همسو با سخنان استرابو، شی‌چی، هانشو و مسعودی می‌نویسد: «سخن این اقلیم‌های هشتگانه به عجمی است، لیکن برخی از آن‌ها دری و برخی دیگر پیچیده و ناروشن است، ولی همهٔ آن‌ها فارسی خوانده می‌شوند» (مقدسی، ۱۳۶۱: ۳۷۷). مقدسی که زبان فارسی نیز می‌دانسته در گزارش خویش نشان می‌دهد که در سراسر اقلیم ایران (اقالیم العجم) زبان فارسی گسترش داشته است. صاحب احسن‌التقاسیم که جلد دوم از کتاب خویش را به اقلیم العجم اختصاص داده است صفت جامع و فراگیر تمام ساکنان سرزمین ایران را فارسی دانسته و بدین‌روی به نام اقلیم العجم خوانده است که بایسته است آن‌را جهان ایرانی یا فارسی زبان نامید. وی زبان مناطقی که سالم و روان و رسا بوده را دری نامیده و زبان

جاهایی را که شکسته و ناروشن بوده (احتمالاً به سبب داشتن لهجه‌های محلی) منقلب (پیچیده و گنگ) خوانده است. در جاهایی نیز که مردم آنها در کنار زبان فارسی زبانی دیگر هم داشته‌اند، آن زبان را هم نام برده ولی زبان فارسی آنها را هم ناگفته نگذاشته است. چنان‌که در ارمنستان و آران گوید: «در ارمنستان به ارمنی و در آران به آرانی سخن می‌گویند و فارسی آنها هم مفهوم و نزدیک به خراسانی است و اقلیم سند و مردم آن‌را هم با این عبارت مختصر و مفید وصف می‌کند: «ماء مری و عیش هنی و ظرف و مروه و فارسیه مفهومه» یعنی «آب گوارا و زندگی دلپذیر و طرافت و مردانگی و فارسی در خور فهم (فهمیدنی)» (مقدسی، ۱۳۶۱: ۵۶۲؛ نیز نک: محمدی ملایری، ۱۳۷۵/۲: ۱۰-۱۲). بنابراین از ویژگی‌های بارز و آشکاری که در اولین برخورد با ایرانشهر و ایرانیان توجه بیگانگان را جلب می‌کند یکپارچگی و یکسانی زبان بین ایرانیان است و تشابه زبانی مهم‌ترین وجه غالب هویت ایرانی محسوب می‌گردد.

ایرانیان پس از برافتادن ساسانیان نه‌تنها در ایرانشهر بلکه وقتی مجبور به مهاجرت و گریز به مناطق غیرایرانی شدند، هرکجا که رفتند زبان و خط پهلوی (فارسی) را به‌عنوان یکی از شاخصه‌های اصلی هویت ایرانی بردند. آن‌ها وقتی از آسیای میانه و مشرق ایران به چین گریختند، زبان فارسی را در شهرهایی نظیر بخارا و سمرقند به‌جای زبان سغدی اشاعه دادند و حتی در چین نیز فرهنگ ایرانی را با زبان و خط خویش نگهداشتند. بدین‌روی است که می‌بینیم حتی پس از دو سده از سقوط ساسانیان و مرگ آخرین شهریار ایرانشهر، وقتی شاهدختی از خاندان سورن از دنیا می‌رود (۸۷۴م)، در کتیبه سنگ قبرش خط پهلوی در کنار خط چینی حک می‌گردد (فرای، ۱۳۷۳: ۲۷۲). طبق شواهد و استنادات مربوط به خاور دور، حتی ایرانیانی که پس از برافتادن ساسانیان به ژاپن آمدند، کسانی از سرزمین اصلی ایران نبودند. آنها نسل دوم و سوم ایرانیانی بودند که در شهرهایی چون «چنگ‌آن» پرورش یافته بودند، اما زبانی که صحبت می‌کردند زبان فارسی عاری از لغات عربی بود (در حالی‌که در وطن آنان زبان فارسی میانه با لغات عربی آمیخته بود) و فارسی منتقل شده به ژاپن ویژگی‌های اواخر زبان فارسی میانه را دارد (ایموتو، ۱۳۸۸: ۳۴-۳۳).

با پیگیری و حمایتی که ساسانیان از زبان و خط پهلوی نمودند، زبان پهلوی و نوشتار پارسی همچنان در قلمرو ساسانی از عوامل مهم پیوند و پیوستگی بین اقوام مختلف محسوب می‌شد و به منزله خط و زبان فراگیر در ایرانشهر مورد استفاده قرار می‌گرفت و از سوی دولتمردان ساسانی پشتیبانی می‌شد. بنابراین باید یکی از دلایل زنده ماندن ایده ایرانشهر را سده‌ها پس از برافتادن ساسانیان وجود فرهنگ و ارزش‌هایی بایست تلقی کرد که با خط و زبان ایرانی ورای مرزهای سیاسی ساسانیان گسترش پیدا کرده بود. همچنین برتری زبان فارسی به‌عنوان زبان فرهنگ و آموزش، ریشه در برنامه‌های آموزشی ساسانیان و توجه خاص آن‌ها به زبان ایرانی داشت که باعث شیوع بیشتر آن در اوایل دوره اسلامی و گسترش آن در اقصی نقاط ایران و حتی خاور دور ایران یا خراسان بزرگ (مرو فراتر از آن) گردید (دریابی، رضاخانی، ۱۳۹۶: ۲۷). از

این‌رو حتی پس از برافتادن ساسانیان، تکیه و تأکید بر زبان فارسی به‌عنوان زبان ایرانیان و پیوند دهندهٔ نژاد و اقوام ایرانی به‌گونه‌ای است که می‌توان ایرانیان را نخستین ملت از بین ملل مختلف مسلمان فرض نمود که در دوران اسلامی به فکر ترجمهٔ متون مقدس اسلامی به زبان ایرانی افتادند و البته به سبب وجود این بینش در بین قدرت‌های ایرانی، بدون درگیری‌های قرون وسطایی و مرارت‌ها و رنج‌هایی که ملل غیرلاتین برای ترجمهٔ اناجیل بردند، بدین مهم دست یافتند. در این باره آمده است که وقتی تفسیر قرآن از محمد بن جریر طبری را نزد امیرمنصور بن نوح سامانی بردند وی برای دریافت و فهم متن کتاب درصدد ترجمهٔ آن به پارسی برآمد پس علمای ماوراءالنهر را گرد آورد از ایشان فتوی خواست: «گفتند روا باشد خواندن و نبشتن تفسیر قرآن به پارسی مر آن کس را که او تازی نداند از قول خدای عزوجل که گفت. من هیچ پیغامبری را نفرستادم مگر بزبان قوم او آن زبانی کایشان دانستند. و دیگر آن بود کاین زبان پارسی از قدیم بازدانستند از روزگار آدم تا روزگار اسماعیل پیغامبر(ع)، همهٔ پیغامبران و ملوکان زمین به پارسی سخن گفتندی، و اول کس که سخن گفت به زبان تازی اسمعیل پیغامبر بود، و پیغامبر ما از عرب بیرون آمد و این قرآن به زبان عرب بر او فرستادند، و اینجا بدین ناحیت زبان پارسی است و ملوکان اینجانب ملوک عجم‌اند» (ترجمهٔ تفسیر طبری، ۱۳۵۶: ۵)؛ نکتهٔ مهم آن که در این فتوا نه‌تنها ترجمهٔ پارسی نوشتار مقدس مسلمانان روا دانسته می‌شود، بلکه به دیرینگی زبان پارسی اشاره شده و ترجمهٔ قرآن را به پارسی جایز می‌دانند و به‌جا. و احتمالاً بر مبنای این اندیشه بود که پیشتر و در عصر ساسانی متون مقدس کلیمیان و مسیحیان به زبان پهلوی ترجمه شده و انتشار یافته بود.

در پایان بحث زبان به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های هویت ایرانی که ایرانیت در عصر اسلامی به سبب توسعه (به شکل زبان فارسی نو) و ماندگاری آن پایدار ماند، لازم به‌ذکر است که ایران به واسطهٔ زبان با تاریخ و فرهنگ گذشته‌اش در ارتباط ماند. یادآوری گذشته و وابستگی به فرهنگ آن در شاهنامهٔ فردوسی متبلور است؛ کتابی که میراث ملی ایرانیان و قدمتِ قهرمانانهٔ آنان را به ایرانیان اطلاع می‌داد و یادآور می‌شد. بنابراین زبان و فرهنگ ایرانی بود که توانست ملت‌های بسیاری را تحت تأثیر قرار داده و ترک و تاتار و مغول را زیر چتر خود گیرد. پس اگر زبان فارسی و فرهنگ ایرانی آن افسون و گیرایی خاص خود را نداشت، نمی‌توانست این همه سرزمین را درنوردد (یارشاطر، ۱۳۹۸: ۱۱). در قوت و گیرایی زبان فارسی و البته نقش فرهنگ و ادب ایرانی در دوام و قوام هویت ایرانی گفتنی است؛ اگر کشور ایران را با سرزمین‌های دیگری که تحت لوای اعراب و مسلمانان قرار گرفتند مقایسه کنیم متوجه می‌گردیم که در این اقالیم نیز اغلب عرب زبانان حضور نداشتند و جمعیت غالب نبودند. به‌طور نمونه در سوریه اکثر جمعیت به زبان یونانی و در عراق به پهلوی سخن می‌گفتند و یا به گویش‌های آرامی نیز در هر دو سرزمین صحبت می‌کردند. در مصر تقریباً عرب زبان مقیم نداشت و در مغرب، اعراب تقریباً به‌کلی ناشناخته بودند. در شرق و در ایران نیز می‌توان اطمینان داشت که عرب زبانی احتمالاً به استثنای برخی جوامع کوچک در کنارهٔ خلیج فارسی

وجود نداشت. اما آنچه برخلاف این سرزمین‌ها که زبان و به تبع آن فرهنگ‌شان عربی شد، سبب ماندگاری زبان فارسی گردید یکی در نتیجه تداوم حضور نخبگان آگاه از هویت ایرانی خود بود که اکثرشان به حفظ سنت‌های ایرانی متعهد بودند (کندی، ۱۳۹۸: ۱۷) و در کنار این موضوع مهم؛ فرهنگ پربار ایرانی با ادبیات غنی که در سرزمین گسترده‌ای با تکیه بر زبان فارسی (پهلوی) مستقر بود و البته عملکرد ساسانیان در بهره‌بری از ادبیات ایرانی در قالب نگارش متون دینی، تاریخی و ادبی و ترجمه متون غیر ایرانی به زبان ایرانی، زبان فارسی را به عنوان زبان مسلطی در بین اقشار مختلف جامعه و جامعه علمی و غیرعلمی مطرح ساخته بود که گسستن از آن غیر ممکن می‌نمود.

نتیجه‌گیری

رد پای زبان‌های ایرانی پیش از تشکیل دولت ماد و هخامنشی و حتی پیش از ثبت آن در سنگ‌نبشته‌های هخامنشی، در نام خدایان و اشخاص مذکور در متون سلسله‌های میان‌رودانی، آسیای صغیر و همچنین در میان باشندگان فلات ایران، از جمله ماننا و اورارتو، قابل مشاهده است. با برآمدن هخامنشیان، این زبان به پشتوانه اقتدار سیاسی آنان و در پی گسترش قلمرو حکومت‌های ایرانی، جایگاهی فراگیر یافت و به عنوان زبان رسمی دولت هخامنشی و نیز زبان ارتباطی میان اقوام ایرانی به کار گرفته شد. سنگ‌نبشته بیستون و دیگر کتیبه‌های داریوش بزرگ، نمونه‌های برجسته کاربرد رسمی زبان پارسی باستان‌اند و نشان‌دهنده اهمیت آن در اداره امور حکومتی و مناسبات فرمانطقه‌ای هستند.

با این حال، زبان کتیبه‌های هخامنشی را نمی‌توان منحصرأ پارسی باستان دانست؛ بلکه همان گونه که در ساخت بناهای شاخص هخامنشی از توان و هنر اقوام گوناگون بهره گرفته می‌شد و ساختار شاهنشاهی ماهیتی تلفیقی و مشترک داشت، در نظام نوشتاری نیز نوعی آمیزش سنجیده و آگاهانه از عناصر پارسی باستان، مادی و احتمالاً دیگر زبان‌های ایرانی به کار رفته بود. این امر به منظور تسهیل فهم و ایجاد ارتباط مؤثر میان گروه‌های مختلف ایرانی صورت می‌گرفت.

دولت‌های ایرانی به اهمیت زبان و خط به عنوان ابزاری برای تقویت هویت ملی و همگرایی اجتماعی آگاه بودند. از این رو، با ترویج و تقویت زبان پارسی، گسترش مراکز ملی و مذهبی و نیز ترجمه متون غیرایرانی به زبان پهلوی، در پی ایجاد پیوندهای فرهنگی و اجتماعی میان اقوام مختلف برآمدند. این سیاست‌ها افزون بر تقویت انسجام فرهنگی، به شکل‌گیری نوعی هویت مشترک در میان ایرانیان انجامید. اهتمام حکومت‌های ایرانی به مقوله زبان، و مهم‌تر از آن، وجود قرابت زبانی و بهره‌مندی اقوام ایرانی از گونه‌ای زبان مشترک - که گزارشگران از سده‌های باستان تا دوران نخستین اسلامی بر آن تأکید کرده‌اند - سبب گسترش زبان پارسی/پهلوی در سراسر قلمرو حکومت‌های ایرانی شد. این امر همچنین یکی از عوامل اصلی نفوذ زبان‌های ایرانی در میان اقوام غیرایرانی و مناطق گوناگون ایران زمین به شمار می‌آید. زبان و

خط ایرانی، که هم‌زمان با گسترش دین زرتشتی و نفوذ آن در سرزمین‌های غیرایرانی اشاعه یافته بود، در دوره‌های هخامنشی، اشکانی و ایران‌شهر ساسانی نه تنها در حفظ و تداوم هویت ایرانی نقشی اساسی ایفا کرد، بلکه به‌عنوان ابزار ارتباطات فرهنگی و اجتماعی نیز کارکردی پایدار داشت. این میراث زبانی، با پشتوانه غنای ادبی و فرهنگی خود، همچنان یکی از ارکان بنیادین هویت تاریخی ایرانیان به‌شمار می‌رود.

منابع

- ابن‌ندیم، محمد بن اسحاق (۱۳۸۱). *الفهرست*، ترجمه محمدرضا تجدد، تهران: اساطیر.
- اشرف، احمد و دیگران (۱۴۰۱). *هویت ایرانی از دوران باستان تا پایان پهلوی*، ترجمه و تدوین حمید احمدی، تهران: نشر نی.
- ای‌یموتو، ای‌ایچی (۱۳۸۸). *آسوکا و پارس؛ پیشروی فرهنگ ایرانی به شرق*، ترجمه قدرت‌الله زاکری، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- آذر فرننج پسر فرخزاد، آذرباد پسر امید (۱۴۰۰). *دینکرد چهارم*، آوانویسی، ترجمه، واژه‌نامه و پژوهش مریم رضایی، تهران: نشر علمی.
- آموزگار، ژاله (۱۳۸۶). «سنت شفاهی در ایران باستان»، در: *زبان، فرهنگ، اسطوره*، تهران: انتشارات معین.
- بارتولد، واسیلی (۱۳۶۹). «درباره حماسه ملی ایران»، ترجمه کی‌کاووس جهان‌داری، در: *هفتاد مقاله؛ ارمغان فرهنگی به غلامحسین یوسفی*، گردآوری یحیی مهدوی و ایرج افشار، تهران: اساطیر.
- بدیع، امیرمهدی (۱۳۸۶). *یونانیان و بربرها؛ روی دیگر تاریخ*، جلد دوم، ترجمه ع. روح‌بخشان، تهران: انتشارات توس.
- بریان، پیر (۱۳۹۲). *امپراتوری هخامنشی*، جلد‌های ۱ و ۲، ترجمه ناهید فروغان، تهران: قطره.
- تائو، وانگ (۱۳۹۳). «پارت‌ها در چین؛ بازبینی گزارش‌های تاریخی»، در: *پارتیان*، ویراستاران وستا سرخوش کرتیس و سارا استوارت، ترجمه کاظم فیروزمند، تهران: نشر مرکز، ۱۱۱-۱۳۳.
- ترجمه تفسیر طبری (۱۳۵۶). به اهتمام و تصحیح حبیب یغمایی، تهران: انتشارات توس.
- تفضلی، احمد (۱۳۷۸). *تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام*، به کوشش ژاله آموزگار، تهران: سخن.
- خالقی مطلق، جلال (۱۳۹۷). *جای پای سال‌ها* (بیست مقاله درباره شاهنامه، ادب فارسی، تاریخ و فرهنگ ایران)، به کوشش مهناز مقدسی و هومن عباسپور، تهران: انتشارات همیشه.
- خورنی، موسی (۱۳۸۰). *تاریخ ارمنیان*، ترجمه ادیک باغداساریان (گرمانیک)، تهران: ناشر مؤلف.
- داندمایف، محمد آ (۱۳۸۱). *تاریخ سیاسی هخامنشیان*، ترجمه خشایار بهاری، تهران: نشر کارنگ.

- دریایی، تورج و رضاخانی، خداداد (۱۳۹۶). *از جیحون تا فرات؛ ایران‌شهر و دنیای ساسانی*، ترجمه مریم بیجوند، تهران: مروارید.
- دریایی، تورج (۱۳۸۳). *شاهنشاهی ساسانی*، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: ققنوس.
- دوشن گیمین، ژ. (۱۳۷۷). «آیین زردشتی»، در: *تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی ساسانیان*، پژوهش دانشگاه کمبریج، جلد سوم، قسمت دوم، ترجمه حسن انوشه، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۲۹۱-۳۳۹.
- *راسته پزشکی مغان* (۱۳۸۳). گزارش رهام اشه و مسعود میرشاهی، تهران: اساطیر.
- زرنر، آر. سی (۱۳۸۹). *طلوع و غروب زردشتی‌گری*، ترجمه تیمور قادری، تهران: امیرکبیر.
- سارتون، جورج (۱۳۵۷). *تاریخ علم*، ترجمه احمد آرام، تهران: انتشارات امیرکبیر با همکاری انتشارات فرانکلین.
- ساکت، محمدحسین (۱۳۸۳). «زبان پارسی، پیام‌گزار اسلام و هویت ایرانی»، در: *ایران، هویت، ملیت، قومیت* (مجموعه مقالات)، به کوشش حمید احمدی، تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، ۱۹۰-۲۴۰.
- سودآور، ابوالعلاء (۱۳۸۴). *فره‌ایزدی در آیین پادشاهی ایران باستان*، تهران: نشر نی، ۱۱۹-۱۲۱.
- شایگان، رحیم (۱۴۰۰). «اشکانیان و کوماژن»، در: *شاهنشاهی پارتیان و ساسانیان متقدم* (مجموعه مقالات)، ترجمه مهناز بابایی، تهران: ققنوس، ۲۹-۵۷.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۵). *تاریخ طبری یا تاریخ الرسل و الملوک*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.
- علی‌یف، اقرار (۱۳۹۱). *تاریخ آتروپاتن (آذربایجان باستان)*، ترجمه مهناز صدری، تهران: ققنوس.
- فرای، ریچارد. ن (۱۳۶۸). *میراث باستانی ایران*، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: علمی و فرهنگی.
- فرای، ریچارد. ن (۱۳۷۳). «تاریخ سیاسی ایران در دوره ساسانیان»، در: *تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی ساسانیان*، پژوهش دانشگاه کمبریج، جلد سوم، قسمت اول، ترجمه حسن انوشه، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۲۱۷-۲۷۶.
- *کارنامه اردشیر بابکان* (۱۳۸۶). ترجمه بهرام فره‌وشی، تهران: دانشگاه تهران.
- کاویانی پویا، حمید (۱۴۰۱). *تاریخ پزشکی ایران باستان*، تهران: انتشارات طب سنتی ایران.
- کریستن‌سن، آرتور (۱۳۷۹). *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمه رشید یاسمی، تهران: دنیای کتاب.
- کرینبروک، فیلیپ (۱۳۹۱). «زردشتی‌گری در دوره هخامنشی»، در: *جهان هخامنشیان؛ تاریخ، جامعه و هنر در ایران باستان*، ترجمه خشایار بهاری، تهران: نشر فرزاد روز.
- کندی، هیو (۱۳۹۸). «بقای ایرانیت»، در: *برآمدن اسلام، ویراستاران و ستا سرخوش کرتیس و سارا استوارت*، ترجمه کاظم فیروزمند، تهران: نشر مرکز، ۱۶-۳۷.
- گوبل، روبرت (۱۳۷۳). «سکه‌های ساسانی»، در: *تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی ساسانیان*، پژوهش دانشگاه کمبریج، جلد سوم، قسمت اول، ترجمه حسن انوشه، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۴۲۹-۴۴۶.
- گوتاس، دیمتری (۱۳۸۱). *تفکر یونانی، فرهنگ عربی*، ترجمه محمد سعید حنایی کاشانی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۳۵-۳۹.

- گیزلن، ریکا (۱۴۰۰). «زبان پارتی در اوایل دوره ساسانی»، در: *شاهنشاهی پارتیان و ساسانیان متقدم*، ترجمه مهناز بابایی، تهران: ققنوس، ۱۲۹–۱۳۹.
- لازار، ژیلبر (۱۳۸۴). *شکل‌گیری زبان فارسی*، ترجمه مهستی بحرینی، تهران: هرمس.
- لوکوک، پی‌یر (۱۳۸۲). *کتیبه‌های هخامنشی*، ترجمه نازیلا خلخالی، تهران: نشر و پژوهش فرزاد روز.
- ماتسوخ، رودلف (۱۳۴۲). «زبان آرامی در دوره هخامنشی»، *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*، سال دهم، شماره ۲ (پیاپی ۳۸)، ۱۷۴–۲۰۲.
- محمدی ملایری، محمد (۱۳۷۵). *تاریخ و فرهنگ ایران*، جلد دوم (دل ایرانشهر)، تهران: انتشارات توس.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین (۱۳۸۸). *التنبیه و الاشراف*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- مسعودی، علی بن حسین (۱۳۸۲). *مروج الذهب*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، جلد ۱، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد (۱۳۶۱). *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*، ترجمه علینقی منزوی، بخش دوم، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- نامه تنسر به گشنسب (۱۳۵۴). *تصحیح مجتبی مینوی*، گردآوری محمداسماعیل رضوانی، تهران: خوارزمی.
- نیولی، گاردو (۱۴۰۱). «شکل‌گیری ایده ایران و هویت ایرانی در ایران باستان»، در: *هویت ایرانی از دوران باستان تا پایان پهلوی*، ترجمه حمید احمدی، تهران: نشر نی.
- ولسکی، یوزف (۱۳۸۳). *شاهنشاهی اشکانی*، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: ققنوس.
- هنکلمن، ووتر (۱۳۹۲). *خدایان دیگری که هستند*، از مجموعه *تاریخ هخامنشی* دانشگاه خرونینگن، ویراستاران هلن سانسسی و وردنبورگ و همکاران، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، جلد ۱۴، تهران: توس.
- یارشاطر، احسان (۱۳۷۳). «پیشگفتار»، در: *تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی ساسانیان*، پژوهش دانشگاه کمبریج، جلد سوم، قسمت اول، ترجمه حسن انوشه، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۹–۱۰۰.
- یارشاطر، احسان (۱۳۹۸). «پیدایش دوباره هویت ایرانی پس از گرویدن به اسلام»، در: *برآمدن اسلام*، ویراستاران وستا سرخوش کرتیس و سارا استوارت، ترجمه کاظم فیروزمند، تهران: نشر مرکز، ۶–۱۶.
- یاری بابلقانی، علی (۱۳۹۴). *تحریر ایلامی کتیبه داریوش بزرگ در بیستون*، تهران: نشر مرکز.
- یاقوت حموی، شهاب‌الدین یاقوت بن عبدالله (۱۳۸۳). *معجم البلدان*، ترجمه علینقی منزوی، جلد ۲، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- Aeschylus (1953). *The Complete Greek Tragedies*, edited by David Grene and Richmond Lattimore, Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- Boyce, M (1995). "Diaspora in Pre-Islamic Times", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. VII, Fasc. 4: 373–374.
- Daryaei, T (2008). "Kingship in Early Sasanian Iran": *The Sasanian Era: The Idea of Iran*, Vol. 3, edited by V. S. Curtis and S. Stewart, London: I. B. Tauris, pp. 62–64.

- Hallock, R. T (1969). *Persepolis Fortification Tablets*, Vol. XCII, Chicago: The University of Chicago Press, pp. 487- 582.
- Henkelman, W. F. M (2011). "Cyrus the Persian and Darius the Elamite: A Case of Mistaken Identity": *Herodotus and the Persian Empire*, edited by Robert Rollinger, Brigitte Truschnegg and Reinhold Bichler, Wiesbaden, pp. 587–633.
- Henkelman, Wouter (2003). "Persians, Medes and Elamites: Acculturation in the Neo-Elamite Period": *Continuity of Empire (?) Assyria, Media, Persia*, edited by G. B. Lanfranchi, M. Roaf and R. Rollinger, Padova: S.a.r.g.o.n. Editrice e Libreria, pp. 181–231.
- Herodotus (2019). *The History of Herodotus*, translated by G. C. Macaulay, Global Grey.
- Kent, R. G (1953). *Old Persian: Grammar, Texts, Lexicon*, New Haven, CT: American Oriental Society.
- Payne, R. E (2016). "Iranian Cosmopolitanism: World Religions at the Sasanian Court",; *Cosmopolitanism and Empire: Universal Rulers, Local Elites, and Cultural Integration in the Ancient Near East and Mediterranean*, edited by Myles Lavan, R. E. Payne and J. Weisweiler, New York: Oxford University Press, pp. 209–211.
- Shaked, S (1986). "Iranian Loanwords in Middle Aramaic": *Encyclopaedia Iranica*, edited by E. Yarshater, London, Boston and Henley: Routledge & Kegan Paul.
- Skjærvø, P. O (1985). "Thematic and Linguistic Parallels in the Achaemenid and Sasanian Inscriptions": *Papers in Honour of Professor Mary Boyce, Acta Iranica*, Vol. 25, Leiden: 593–603.
- Strabo (1961). *The Geography of Strabo*, translated by Horace Leonard Jones, Vol. VII, Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd.
- Xenophon (1992). *Anabasis*, translated by Carleton L. Brownson, Cambridge, MA: Harvard University Press.